

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“BEOVULF” VƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QƏHRƏMANLIQ KODLARI

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Abbasəli Həsən oğlu Əhmədov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Aytən Fikrət qızı Qəhrəman

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əzizə Qurban qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bütün humanitar elmlərdə, demək olar ki, yaradıcılıq və onunla bağlı olan araşdırmaların əksəriyyətində qəhrəman semantemi orta nöqtədə qabarıqcasına özünü göstərən anlamlardan biri sayıla bilər. Ədəbiyyatı yaradan qəhrəmanlardır, qəhrəmanları yaradan isə ədəbiyyatdır desək, yanlışdır. Platondan bəri “Ədəbiyyat nədir” sualına cavab axtarmağa çalışan J.P.Sartre, M.Baxtin, M.Foko, R.Seldan kimi alimlər əməyi ədəbiyyat nəzəriyyəsini yaradıbsa, “Qəhrəman kimdir” sualına cavab verə bilmək də humanitar elmlərin çoxunda ümumbəşəri sorğuların, ən azı bəzisinə cavab axtarmaqda kömək edə bilən nəzəriyyəni ortaya qoya bilər. Bu semantem üzərində maraqlı mühakimələr yaradılmışdır, lakin daha geniş səviyyədə bütün dünya ədəbiyyatı və mifologiyasında bir sıra ümumbəşəri sorğulara cavab verə bilən düşüncələri fikrimizcə, Tomas Karlayl, Karl Qustav Yunq, Otto Rənk, Cosef Kəmpbell və Mirçə Eliadenin yaratdığı əsərlərində görmək mümkündür. Bununla belə, qəhrəmanın aktlarını, ya funksiyası ilə qəhrəmanlıq qavramını eyni tutub bir-birinə yaxın və bənzər düşüncələr söyləyən alimlərin sayı daha çoxdur. Araşdırmada sadaladığımız tədqiqatçıların metodologiyası əsasında qəhrəman və qəhrəmanlıq semantemlərinin mifik anlamı, bu anlamlardan mifologiya və ədəbiyyatda hansı əlaqə, nəticə və düşüncələrin yarandığı barədə açıqlamaların təqdim olunmasına cəhd olunmuşdur.

Dədə Qorqudun nəsihətlərindən aydın olur ki, yalnız “baş kəsib qan tökmək” qəhrəmanlığın davranış kodu ola bilməz. Qəhrəman səviyyəsində qəbul olunan obrazın xüsusi kodları vardır. Həmin kodlar dünya mifologiyasında vahid modeldə cəmləşdirilmişdir. Bu cəhətdən, onları C.Kəmpbellin “**monomif**” adlandırdığı mifik açar və bu semantemin yaratdığı model çərçivəsində açıqlamalar tədqiqat işinin özəyini təşkil edir (“Monomif” termini Ceyms Coysun “Finnegans Wake” adlı romanından alınmışdır).¹ Bu kodları yerinə yetirmək üçün dünya mifində böyük axtarış kimi qeyd olunan

---

¹ Joyce, J. Finnegans Wake // J.Joyce. – New York: Viking Press. Inc., – 1939. – 628 p.

həqiqət axtarışı aktı seçilmiş qəhrəmanların son hədəfindən və yaxud onların varlığının mahiyyətindən asılıdır. Araşdırma nəticəsində yalnız və yalnız bu kodları kamil şəkildə bir obrazda cəmləşdirə bilən insana qəhrəman söyləmək olar. Həmin kodlar araşdırmanın əsas bölümlərində ayrıntıları ilə tədqiq edilib açıqlanır.

Eyni halda dünya mifologiyası və ədəbiyyatında ümumbəşəri mifin arxetipləri, simvolları, eposları və bu eposların obrazlaşdırdığı qəhrəmanları paralel şəkildə bir yerdə müqayisə etməklə dünya ədəbiyyatının mifoloji yanaşmalarından əldə etdiyimiz nəticələrin maraqlı və ən azı, yeni, yaxud fərqli biçimdə olduğunu da göstərilməsinə cəhd olunur. Müqayisəli araşdırmada mövzunun əhatəli olduğunu və tədqiqatın məhdudiyətlərini nəzərdə alaraq daha çox anqlo-saksonların ən qədimi eposları olan “Beovulf” (Qərb mifologiyasının qəhrəmanlıq simvolu kimi) və Qalın Oğuz xalqının ən zəngin eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanları (Şərq mifologiyasının qəhrəmanları kimi) arasındakı bənzərliklərin və fərqlərin vəhdət şəklində toplanmasına cəhd edilir. Araşdırmanın mətnində və sonunda Şərq və Qərb qəhrəmanlıq qavramları arasındakı dərin fərqi şahidi oluruq. Bu arada 2004-cü ildə hər iki eposu müqayisəli şəkildə araşdıraraq Təbriz Azad Universitetində “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposlarında “Ölümsüzlük və fanilik konseptlərinin müqayisəli tədqiqi” adı altında magistrlik dissertasiyasının müdafiə olunduğunu qeyd etmək istərdik².

Oğuz xalqının milli-mənəvi dəyərlərini yüzilliklərdən bəri qoruyub saxlayan ən möhtəşəm abidələrdən biri “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Bu kitab haqqında yazılmış yüzlərlə araşdırmada hər araşdırıcı ayrı-ayrı kontekstdə ona yanaşib yeni fikirlər meydana qoya bilmişdir. Amma onlara dəqiq göz gəzdirdikdə onun dərin qatlarına enib daha geniş araşdırmaların lazım olduğu aydın görünür. Tədqiqatların ən önəmlilərindən biri də eposda qəhrəman və qəhrəmanlıq qavramlarıdır. Bu qavramların dəqiq anlamı, kodları, mifopoetik, fəlsəfi, ictimai-siyasi önəmini öyrənə bilmək məsələnin

---

² Ahmadoghlu, A. A Comparative Study Of The Concepts Of Mortality And Immortality In Beowulf And The Book Of Dede Korkut (Thesis submitted to the Islamic Azad University of Tabriz for fulfillment of the requirements for the M.A. degree in English Literature) / – Tabriz, 2005. – 105 p.

ən əsas aktuallığını ortaya qoyur.

Aktuallığın daha vacib bir cəhəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və digər türk xalqlarının ədəbiyyatında və mifologiyasında ana kitab sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” və anqlosaksonların mifi sayılan “Beovulf” eposu ən əski ingilis dilində yazıldığı üçün bu xalqların milli-mənəvi sərəvəti kimi etnoqrafiya, etnopsixologiya, tarix, dil, mədəniyyət, fəlsəfə, mistisizm, əxlaqiyyət, din və bütövlüklə humanitar biliklər baxımından ən uyğun və yararlı araşdırma qaynaqları kimi baxılmaqdadır. Prof. S.Rzasoy yazır: *“Oğuz mifi oğuz mədəniyyətinin və bütövlükdə Azərbaycan etnokosmik varlığının bütün təzahür formalarının, o cümlədən folklorun arxetipini təşkil edir. Bu səbəbdən milli mədəniyyətimizin struktur semantikasının, funksional dialektikasının dərkə və onunla hər cür, o cümlədən elmi “ünsiyyətin” (bu günlə keçmişin, tarixlə mifin “dialogunun”) metodologiyasının əsasında oğuz mifinin öyrənilməsi durur”*.³

“Qəhrəman və qəhrəmansevərlik” kitabının müəllifi Tomas Karlaydan qəhrəmanlıq məsələsi və mifologiyanın önəmi ilə bağlı belə bir fikri diqqəti çəkir: *“Bir xalqın poetikasının tarixi onun dini, sosial, və siyasi tarixinin cövharidir”*⁴. Cosef Kəmpbell də yazır: *“Mif, bəşərin intellektual və fiziki çalışmalarından qaynayan hər şeyin canlı ruhudur. Mif kosmosun tükənmək bilməyən enerjisinin bəşər mədəniyyətində özünü göstərən həmin gizlin qapısıdır desək, yersiz iddia etmiş olmarıq. Din, fəlsəfə ilə incəsənət, ilkin və tarixi-ictimai simvollar, önəmli elmi və texniki tapıntılar və yuxular – hamısı mifin sehrli halqasından çıxmış köpüklərdir”*⁵. Bu baxımdan “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposlarında qəhrəmanlıq qavramı, kodları və onların sadaladığımız elm sahələrində olan önəmi aktuallığın nə qədər elmi olduğunu aydın şəkildə özündə ehtiva edir.

Bunlardan əlavə, oğuz qəhrəmanlıq məfkurəsini dünya ədəbiyyatı, o cümlədən ən əski ingilis eposu və ədəbiyyatı sayılan

³ Rzasoy, S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu / S.Rzasoy. – Bakı: Səda, – 2007. – s.3

⁴ Carlyle, T. On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History / T.Carlyle. – London: Yale University Press, – 2013. – s. 53

⁵ کمپبل ج. // قهرمان هزار چهره، ترجمه: شادی خسروپناه، مشهد: نشر گل آفتاب، 1395، ص. 15.

“Beovulf” ilə müqayisəsinin aparılması türk xalqları və qərb dünyası arasında qarşılıqlı anlaşma və dərin mədəni əlaqələrə yol açma bilmək zərurətinin aktuallığını əsaslandırır. Bierlin “Paralel miflər” kitabının son cümləsində son sözünü belə ifadə edir: *“İnsan olmaq üçün bizim mifimiz olmalıdır. Mifik dünya görüşünü heç vaxt aradan qaldırmaq olmaz”*⁶. Burada sadaladığımız alimlərin düşüncələrinə görə, mifik məfkurə və dünya görüşü insan həyatının ayrılmaz bölümü və anlamıdır. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” kimi önəmli və zəngin mifik qaynaqların müqayisəli şəkildə araşdırılması, əslində, bütün bəşəriyyətin mifik məfkurəsinə baş vurub, onun dərin qatlarına varmaq və insanın özünü tanımaqda böyük bir lövhənin ortaq və yaxın bölmələrini birləşdirib bir araya gətirmək tədqiqat işinin aktuallığının digər önəmli cəhəti hesab edilə bilər.

“Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposlarında qəhrəmanlıq kodları” nə qədər konkret mövzu olsa da, bir o qədər də mifologiyanın, ədəbiyyatşünaslığın, əxlaqiyyatın, dini, fəlsəfi elmlərin və qorqudşünaslığın əsas mövzuları ilə sıx əlaqədədir. Ona görə də bu eposlardan bəhs edən araşdırıcılar onun qəhrəmanları haqqında dəfələrlə bəhs etmişlər. Həmin tədqiqatlar mövzunun uğurlu elmi həlli üçün zəngin fikir bazası yaradır. Lakin bununla bərabər, “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposlarında qəhrəmanlıq kodları və onların müqayisəli tədqiqi indiyə qədər xüsusi olaraq heç bir monoqrafik araşdırmanın predmeti olmamışdır. “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” adlı dərslik kitabının son məqaləsində bu iki eposda təkrarlar dilçilik baxımından birləşdirici faktor kimi araşdırılmışdır⁷.

“Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq kodları indiyə qədər kompleks şəkildə xüsusi bir elmi-tədqiqat işinin obyektinə çevrilməmişdir. Bununla belə Qərb ədəbiyyatşünaslığında bir sıra alimlər, o cümlədən Kəmpbell C., Karlayl T., Haui N., Lyuis C., Rənk O., Şippi T.A., Staver R.C. və başqaları müxtəlif vaxtlarda “Beovulf” dastanı ilə əlaqədar ciddi elmi

⁶ بیرلین ج. ف. // اسطوره های موازی، ترجمه: عباس مخبر، تهران: نشر مرکز، 1394، ص. 432

⁷ Abdullayev, K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (dərs vəsaiti) / K.Abdulla və başqaları. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 563-586

mülahizələr söyləmişlər⁸.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq kodlarının öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə, həmin kodların araşdırılmasından çıxarılan nəticələrin sistemləşdirilməsini özündə ehtiva edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında duran əsas məqsəd “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq kodlarının araşdırılmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi dörd əsas vəzifənin yerinə yetirilməsini tələb etmişdir:

Birincisi, “qəhrəman” anlayışının mənə tutumu, poetik və mifologiyada qəhrəmanlıq kodlarının tədqiqi:

Bu vəzifə ilk növbədə, mifologiya və ədəbiyyatda saysız əsərlərdə təhlil olunan, lakin elə də dəqiq tərif verilməyən “qəhrəman” sözünün anlamı və qəhrəmanlığın, özəlliklə mifologiyada qəhrəmanlıq kodlarının təhlili kimi məsələləri əhatə edir.

İkincisi, “Beovulf”da qəhrəmanlıq kodları və bu kodların təhlili:

Bu vəzifə anqlo-saksonların klassik eposu olan “Beovulf” eposunda qəhrəmanlıq kodlarının təhlili, bu kodların mifik açıqlaması və təhlilini əhatə edir.

Üçüncüsü, Qalın Oğuz elinin ölməz eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanlıq kodlarının tədqiqi:

Bu vəzifə ilk növbədə “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanlıq kodları və bu qəhrəmanlıq kodlarının dünya mifologiyası baxımından

---

⁸ Campbell, J. Hero with a Thousand Faces / J.Campbell. – New Jersey: Princeton University Press Distal Monticello, – 2004. – 377 p.; Carlyle, T. On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History / T.Carlyle. – London: Yale University Press, – 2013. – 359 p.; Howe, N. Ed. Beowulf: a prose translation: contexts, criticism. Translated by E. Talbot Donaldson; second ed., A Norton critical edition. W.W.Norton & Company, Inc. / N.Howe. – New York, – 2002. – 198 p.; Lewis, J. The Book of Dede Korkut, Translated, with Introduction and Notes / J. Lewis. – Middlesex: Penguin Books Ltd, – 1974. – 213 p.; Rank, O. The myth of the birth of the hero: a psychological interpretation of mythology, Authorized translation by: DRS. F.Robbins and Smith Jelliffe / O.Rank. – New York: The Journal of Nervous and Mental Disease Publishing Company, – 1914. – 116 p.; Shippey, T.A. Beowulf: The Critical Heritage / T. Shippey, A.Haarder. – London: Routledge, – 2005. – 620 p.; Staver, R.J. A Companion to Beowulf / R.A.Staver. – London: Greenwood Press, – 2005. – 246 p.

hansı səviyyədə olduğunu səciyyələndirmək və onların dünya ədəbiyyatı çapında, əslində, simvolik olaraq insan üçün sirlər dünyasından hansı anlamları çatdırma bilməsinin tədqiqini nəzərdə tutur.

Dördüncü, “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qəhrəmanlıq kodlarının müqayisəli tədqiqi:

Qərb və Şərq dünyasının iki böyük eposunun müqayisəli tədqiqi bəşər üçün çox yararlı olan nəticələrə gəlinməsinə çıxarır. İnsan səadəti və bu səadətə çatmaq üçün Şərq və Qərb qəhrəmanları hansı məqsədlərlə hansı çətinliklərə dözüb hansı hədəflərə çatır. Onların oxşar və fərqli cəhətləri ümumbəşəri sorğulara hansı cavablar verə bilər. Bu təhlillər isə mətnin əsas bölmələrinin dördüncü vəzifəsi və məqsədini əhatə edir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya əsas etibarilə K.Q.Yunq, C.Kəmpbell, M.Eliade kimi alimlərin *analitik-psixoloji təhlil metodu* əsasında yazılmışdır. Ona görə ki, C.Kəmpbellin vurğuladığı kimi, bu metod mifologiyanın ən uyğun araşdırma metodudur. Lakin tədqiqatda digər metodlara da istər-istəməz müraciət olunmuş, yeri gəldikcə tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tipoloji yanaşmalardan da istifadə olunmuşdur.

Mövzunun nəzəri-metodoloji bazasını ilk növbədə Amerikanın və Avropanın tanınmış alimləri T.Karlayl, C.Kəmpbell, J.F.Bierlin, K.Q.Yung, M.Eliade, Z.Freyd, Türkiyəli alimlər, örnək üçün, M.Ergin, F.Sümer, S.Tezcan, A.Koçak, M.Kaplan, M.Uraz, Almaniyalı H.Boeschoten, H.A.Schmiede, Amerikalı S.N.Kramer və Azərbaycanlı alimlərin araşdırmaları təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanda prof. Kamal Abdulla, prof. Tofiq Hacıyev, prof. Bəhlul Abdulla, prof. Niyazi Mehdi, prof. Cəlal Bəydili, prof. Ramazan Qafarlı, prof. Füzuli Bayat, prof. Kamran Əliyev, prof. Seyfəddin Rzasoy və digər alimlərin tədqiqatları əsasında zəngin epos nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Bu əsərlərdə formalaşmış nəzəri fikir, bizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəmanlıq kodlarını hərtərəfli tədqiq etmək üçün kifayət qədər sanballı nəzəri-metodoloji baza vardır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan folklorşünaslığında və filologiyasında “qəhrəman” konsepti indiyədək analitik-psixoloji kontekstdə

araşdırılmamış, qəhrəmanın epik davranış formulu əsasında duran “monomif” sxemi milli folklor nümunələri əsasında öyrənilməmişdir.

2. “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanın səfərə çıxması onun mənsub olduğu kosmosda ölüb xaosda dirilməsi sxemini inikas edir.

3. Sözü gedən dastanlarda xaosdan qəhrəmana aparən işarələrin ardınca onun kosmosdan ayrılıb yola çıxması, çağırışı rədd edilərsə, qəhrəmana və xalqına böyük fəlakət yarada bilməsi, “balinanın qarnı” formulu və s. qəhrəmanın xaosda səfərinin epik kodlarını təşkil edir.

4. “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanların düşməyə məxsus epik məkandakı fəaliyyəti monomif sxeminin kamilləşmə mərhələsinin davranış kodlarını əks etdirir.

5. Sözü gedən dastanlarda qəhrəmanın xaosda təcrübədən keçirdiyi yeni yaşayışın gözəllikləri üzündən kosmosa qayıtmaqdan çəkinməsi, yaxud dönüşün rədd edilməsi, sehrlı qaçış, qurtuluş, dönüş astanasının keçilməsi və s. formulları xaosda kamilləşmə mərhələsini keçmiş qəhrəmanın kosmosa qayıdışının epik davranış kodlarını inikas edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiyada “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq kodlarının elmi araşdırılmasına müasir elmi-nəzəri aspektdən və ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən əhatəli şəkildə yanaşılmışdır. Bu baxımdan işin əsas yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

– Dünya ədəbiyyatında “qəhrəmanlıq” konsepti ilə bağlı yazılmış əsərlər öyrənilmiş, ümumiləşdirilmiş və bu əsasda konseptin epik, bədii və analitik-psixoloji məna sahəsi müəyyənləşdirilmişdir;

– Qəhrəman və qəhrəmanlıq kodlarına müqayisəli və fərqli izahlar verilmişdir;

– “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposları qəhrəmanlıq kodu baxımından analitik-psixoloji sxem əsasında tədqiq olunmuşdur;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə yanaşı digər müqəddəs kitabların funksional eynilikləri müəyyənləşdirilmişdir;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə klassik ədəbiyyatımız arasında müqayisəli-analoji məqamlar təyin edilmişdir;

– “Beovulf”la “Kitabi-Dədə Qorqud” eposlarına dünya ədəbiyyatı səviyyəsində qəhrəmanlıq kodları baxımından şərhlər verilmişdir;

– “Kitabi-Dədə Qorqud”un klassik ədəbiyyatımızla birlikdə Şərq və dünya mistik məfkurəsinin təməllərindən biri olması göstərilmişdir;

– Tədqiq olmuş əsərlərin çağdaş insan düşüncəsində yeni fikirləri ifa edə biləcəyi müəyyənləşdirilmişdir;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” mütəxəssislərinə daha bir yeni düşüncə bazası təklif olunmuşdur;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnlərində bəzi yeni oxunuşlar təqdim olunmuşdur və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya eyni zamanda həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onun elmi nəticələrindən qorqudşünaslığa, mifologiyaya, ədəbiyyatşünaslığa dair araşdırmalarda istifadə imkanları ilə müəyyənləşir. Praktiki əhəmiyyətinə gəlicə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan ali məktəblərinin filologiya fakültələrində həm “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı”, həm də “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” fənlərinin tərkibində tədris proqramlarına daxil edilir. Eyni zamanda ali tədris müəssisələrində dünya ədəbiyyatı nüsxələri də tədris olunur. “Beovulf” eposu isə yenilik kimi ədəbiyyat nüsxələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”u daha dəqiq öyrənib milli-mənəvi sərvətimizin dünya ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə gənc nəsə daha dəyərli bir miras kimi tanıtdırılmasına imkan yarada bilər. Bu cəhətdən dissertasiya işindən qeyd olunan fənlərin tədrisi zamanı praktiki dərş vəsaiti kimi istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas tezis və nəticələri Beynəlxalq və Respublika konfranslarında məruzələrdə öz əksini tapmış, konfransların materiallarından ibarət toplularda, eləcə də Respublikada və xarici ölkələrdə nəşr olunan elmi məcmuə və jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Araşdırma Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 9 səhifə, 15755 işarə, I fəsil 26 səhifə, 47904 işarə, II fəsil 30 səhifə, 50075 işarə, III fəsil 49 səhifə, 81629 işarə, IV fəsil 29 səhifə, 50780 işarə, Nəticə hissəsi 3 səhifə, 4434 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 250582 işarəni əhatə edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, elmi yenilikləri sadalanır, dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, həmçinin ümumi həcmi haqqında yığcam məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Qəhrəman semanteminin mənə sərhədləri və monomif epik hərəkət sxemi”** adlanan I fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. *“Mifik düşüncə sistemi və qəhrəman semantemi”* adlı birinci yarım fəsildə mifologiya və mifin tədqiqinin əhəmiyyətindən söz açılır, “qəhrəman” semantemi bazasında yazılmış ədəbiyyat mənbələrinə müraciət olunmuş, problemin həlli yolları araşdırılmışdır. Mifin və mifologiyanın əhəmiyyətindən yazan Amerikalı mifoloq, J.F.Bierlinin təbircə mif *“Hər xalqın üzvlərini yapışqan kimi bir-birinə sıxışdırıb bir araya yığan”*⁹ amildir. Mirçə Eliadə də hər xalqın mifini o xalqın müqəddəs tarixi hesab edərək yazırdı ki: *“Bir xalqın müqəddəs tarixini öyrənməmiş o xalq haqqında heç nə öyrənmək olmaz”*¹⁰. Lord Raqlan isə elə hesab edirdi ki: *“Mif bir xalqın keçmiş rituallar və olaylardan alınmış, qabaqca var olan mövzuları ilə inancları öz təxəyyül gücü ilə*

---

⁹ Bierlin, J.F. Paralel miflər. / J.F.Bierlin. Farscaya çevirən: Abbas Müxbir. – Tehran: Mərkəz nəşriyyatı, – 2015. – s. 411

¹⁰ Bierlin, J.F. Paralel miflər. / J.F.Bierlin. Farscaya çevirən: Abbas Müxbir. – Tehran: Mərkəz nəşriyyatı, – 2015. – s. 402

formalaşdırın şairlərin yeni nəsillərə ötürən kollektiv ağılıdır”¹¹. Mif haqqında tam fərqli fikirləri olanlar da vardır. Fransalı yazıçı və sosial-ədəbi tənqidçi Roland Barts yazır: “Bu gün mif nədir? İlk olaraq, etimologiya əsasında olan ən sadə cavabım budur: Mif bir paroldur. Həqiqətləri parola çevirən insan tarixidir. Həyatın qanuni olması və mifik dilin ölməsini təyin edən insan tarixi və yalnız insan tarixidir. Mifologiyanın, istər arxaik çağlar olsun, istərsə də indiki dövrdə, tarixdən başqa təməli ola bilməz; ona görə ki mif tarixin seçdiyi paroldur.”¹²

Biz isə mifə daha çox alimlərdən Eliade, Raqlan, Bierlin kimi baxırıq. Miflər bəşər oğlunun böyük axtarışa çıxdığı yolun macəralarını mifopoetik simvollarla obrazlaşdırın böyük axtarışın fərqli çalarlarıdır. Simvollar ayrı-ayrı millətlərdə fərqli görünsə də, əslində, böyük bir qəhrəmanın – insanın axtarış macərəsidir. Bu böyük axtarış yolunun sonunda insanın axtardığı öz nəfsinin və yaxud “eqo”sunun həqiqəti dayanmışdır. Bununla mifləri araşdırmaq çağdaş insan üçün çox dəyərli düşüncə bazası ola bilər.

Bu yarımfəsildə T.Karlayl, T.Mann, L.Raqlan, H.N.Atsiz, N.Sançar, E.Əlibəyzadə, G.H.Sabine, D.Rozenberq, Ə.Səndərz kimi alimlərin fikir və müddəaları bir araya gətirilir. Onların əksəriyyəti qəhrəmanın funksiyası və aktlarını qəhrəmanlıq hesab edirlər. Yalnız Britaniya filosofu T.Karlaylın fikirləri bu alimlərdən fərqlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Baş kəsib qan tökmək hünərmdir” sualı ilə adi insan baxışında olan qəhrəmanlıq sorğu altına çəkilib tənqid olunur. Amma bu əzəmətli abidədə qəhrəmanlığın əsil qavramı üzərində insan üçün maraqlı ip ucları verilir. Oğuz mifinin bu zəngin abidəsində olan simvolları və obrazların dərinliklərində gizlənmiş mesajları tapıb üzə çıxartmaq isə mifologiyanın görəvidir.

“Beovulf” eposunda isə German qəhrəmanlıq kodları ilə uyuşan qəhrəmanlıq dəyərləri vardır. Bunlar anqlo-saksonlarda “Wergild” yaxud öldürülmüş adam, yaxud heyvan əvəzinə öldürənin verməli olduğu mal və ya pul (qanbahası) və dəyişməz alın yazısına

---

¹¹ Raglan, L. The Hero. A Study in Creation, Myth and Drama / L.Raglan. – New York: Dover Publications, – 2011. – p.4

¹² Bart, R. Mif, çağdaş günümüz. / R.Bart. Farscaya çevirən: Şirindoxt Dəqiqiyan. – Tehran: Mərkəz nəşriyyatı, – 2007. – s. 30-33

(Wyrđ) inanmaqdan ibarətdir. Güclü bir kral olmaq üçün vəfali döyüşçü dəstəsi lazımdır. Bu vəfali dəstəni toplamaq üçün kral əliaçıq olmalı və daima döyüşçülərini sərvət, yeyib-içmək və mülklə təmin etməlidir. Ona görə də “Beovulf” eposunda yaxşı kral və yaxud qəhrəmana “The Ring-giver Lord” – “üzük verən lord” deyilir. Eyni halda bu eposda döyüşçülər və qəhrəmanın xarici görkəminə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Alman filosofu M.Haydger elmin fərqli sahələrini bərabər səviyyədə bilərək çoxsaylı elmlərin özəl yolları və hədəflərini nəzərə alaraq bir məsələyə yanaşmanı daha uğurlu hesab edir ¹³ . K.Q.Yunqun da ona bənzər fikri vardır. Onun fikrincə, örnək üçün, bir psixoloji romanı tənqid edən ədəbi tənqidçi ilə bir psixoloqun fərqli fikirləri var ¹⁴ . Amerikalı məşhur mifoloq C.Kəmpbell isə K.Q.Yunqun analitik psixologiyaya dair araşdırmalarına istinad edərək miflərdə olan mifik obrazları analiz etməyin ən uyğun yolunu psixoloqların yorumları olduğu barədə yazır: “*Başlanışda simvolların qrammatikasını öyrənməlik və çağdaş dünyamızda bu tapmacanın açarını tapmaq üçün mən psixoanaliz yorumlarından yaxşı yol bilmirəm*”¹⁵.

Dissertasiya işində bu metoddan çıxış edərək C.Kəmpbellin vurğuladığı yanaşma ilə hər iki eposda olan miflərdəki simvolların dərin qatlı anlamlarını araşdırmaq işin əsas qayəsi kimi seçilmişdir.

“Monomif – dünya ədəbiyyatında qəhrəmanlıq semanteminin mifik açarı kimi” adlı ikinci yarımfəsildə isə qəhrəman semanteminin anlam çalarları araşdırılaraq “qəhrəman kimdir” sualına uyğun gələn bir cavabın tapılmasına cəhd edilir. Mifologiya bazasında yazılmış ədəbiyyatı diqqətlə araşdırdıqdan sonra tədqiqatçı dissertasiya işini başlamaq üçün C.Kəmpbellin metodologiyasını ən uyğun metod kimi işin əsas tədqiqat bazasını yaratmışdır. Başqa sözlə, araşdırıcı ensiklopediyalardan tutmuş, kitablar, elmi jurnallar, veb saytlara kimi əldə olan elmi qaynaqlar əsasında “qəhrəman”

¹³ Haydger, M. Metafizika nədir? / M.Haydger. Farscaya çevirən: Siyavuş Cəmədi. – Tehran: Qoqnus nəşriyyatı, – 2004. – s.162

¹⁴ Jung, C.G. Ruh, İnsan, Sanat, Edebiyyat. Çeviren: İsmail Hakkı Yılmaz / C.G.Jung. – İstanbul: Pinhan Yayıncılık, – 2017. – s. 118

¹⁵ Campbell, J. Kahramanın Sonsuz Yolculuğu. Çeviren: Sabri Gürses / J.Campbell. – İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, – 2017. – s. 10

kəlməsinin anlamlarını araşdırmışdır. Sonunda, Kəmpbelin əsərlərindəki qavramları “Qəhrəman kimdir” sualına ən uyğun cavab olaraq buldu.

Ədəbiyyatşünaslıq terminlərində “*ədabi bir əsərdə əsl xarakter*” olan qəhrəmanı C.Kəmpbell aşağıdakı kimi izah edir: “*Qəhrəman özü özünə qazanılmış təslim olmağın adamıdır. Amma nəyə təslim olmaq?*”¹⁶ O, bu sualın cavabını professor A.Toynbinin “Mədəniyyətlərin yüksəliş və eniş qanunları” adlı altı cildlik əsərində tapır. A.Toynbiyə görə, ruhdakı və sosial gövdədəki partiyaçılıq hər hansı yaxşı günlərə dönüş sxemi və yaxud gələcəyi təmin etməyə zəmanət verən proqramların heç biri qəti çözüm yolu verə bilməz. Yalnız doğum – yenidən, əski şeyin deyil, yeni şeylərin doğuşu ölümü yenə bilər. Ruh içində, sosial gövdə içində, əgər uzunmüddətli qalması təcrübədən keçirsək, ölümün dayanmaz təkrar olmasını yenmək üçün ardıcıl “doğumun təkrarı” (palingenesia) olmalıdır.¹⁷ C.Kəmpbelin vurğuladığı qəhrəman ölümə təslim olub yenidən doğula bilən insan kimi qəhrəman hesab olunur. Hər iki alimə görə, qəhrəman əski olan hər səbəblə kritik bir “qopma”, yaxud ayrılma və “başqalaşma” dönəmlərini keçərək yenidən doğula bilir. Hindu və Buddist fəlsəfəsində ona “viveka” yaxud “ayırdetmə” deyilir. İslam fəlsəfəsi və mistik düşüncəsində isə bu işin adı “fəna”, yaxud məbudun varlığında yox olmaqdır.

C.Kəmpbell qəhrəman sözünün birinci tərifi belə açıqlayır: “*Qəhrəman, elə isə şəxsi ya yerli tarixi məhdudiyyətlərinə qarşı olan savaşı aşıb keçmiş, ümum bəşəriyyətə keçərli olan təbii insani biçimlərə çatmış kişi, yaxud qadındır. Belə insanın təsəvvürləri, düşüncələri, ilhamları insan yaşamı və düşüncəsinin təməl bulaqlarından təptəzə çıxar. Bu üzdən onlar fəsahtəlidir, mövcud, çözümlən toplumdən və ruhdan deyil, toplumun yenidən doğulduğu tükənməz qaynaqdandırlar. Qəhrəman modern bir insan olaraq ölmüşdür; ancaq əbədi insan – mükəmməlləşmiş, qeyri-spesifik, universal insan olaraq yenidən doğulmuşdur. Elə isə onun ikinci*

---

¹⁶ Campbell, J. Hero with a Thousand Faces / J.Campbell. – New Jersey: Princeton University Press Distal Monticello, – 2004. – p. 15

¹⁷ Toynbee, A.J. The Study of History / A.J.Toynbee. – London: Oxford University Press, – Vol.VI. – 1934. – p. 169-175

*önəmli görəvi (A.Toynbinin açıqladığı və insan mifologiyalarının bütün növlərinin göstərdiyi kimi) bizlərə qayıdıb yenilənmiş yaşamdan aldığı dərsi öyrətməkdir*¹⁸.

C.Kəmpbellin nəzəriyyəsinə görə, qəhrəmanın mifoloji macərəsinin standart yolu keçid ayinlərində təqdim olunan formulun böyüdülmüşüdür: **ayrılma, kamilləşmə, dönüş**. Buna **monomifin** nüvəsi demək olar. Bir qəhrəman təbii dünyadan çıxıb fəvqəltəbii çaşmacalar bölgəsinə irəliləyər: burada ağla gəlməyən güclərlə qarşılaşıb kəskin bir zəfər qazanar. Qəhrəman bu sirli macəradan el-obasına mərhəmətlər gətirən güc ilə qayıdar.

Qəhrəmanın macərəsini özündə ehtiva edən qəhrəmanlıq kodları baxımından “Beovulf” dastanına gəldikdə isə, bəzi kodlar yox dərəcəsinədir. O üzdən Beovulf uğurlu bir diplomat-savaşçı hesab olunsa da, bir qəhrəman hesab edilə bilməz.

Dissertasiyanın **“Qəhrəmanın yaşadığı kosmosda ölüb, xaosda dirilməsi: böyük axtarış üçün yola çıxış kodları”** adlanan II fəslə beş yarım fəsildən ibarətdir. **“Qəhrəmana xaosdan gələn işarələrin ardınca onun kosmosdan ayrılıb yola çıxması və yaxud macərəyə çağırış kodu”** adlanan birinci yarım fəslində monomifin hərəkət sxemini başlanan “çağırış kodu” izah olunur. Bu koda görə, xaosdan qəhrəmana bir elçi gəlir və mənləyin oyanması ilə qəhrəmanın öz macərəsini başlayır. Xaosdan gələn bu elçi bir quş, başqa bir heyvan və yaxud başqa insanlar da ola bilər. Örnək üçün, Salur Qazanın dustaq olduğu boyda Trabzon Təkurunun Salur Qazana yolladığı şahin onu kaos dünyasına çəkib aparır. Bu çağırışda ov ritualı, 25 igidin qurban getmək, yeddi gün yuxu, ya Oğuzların “kiçik ölüm” adlandırdığı rituallar “çağırış kodu”nu aydın şəkildə açıqlayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu kod hər boyda özünü canlandırır. Ancaq “Beovulf” dastanında bu koddan heç bir iz yoxdur.

“Çağırışın rədd edilməsi qəhrəmana və xalqına ola biləcək böyük fəlakət kimi” adlanan ikinci yarım fəslidə çağırılmış olan fərd malik olduğu ideallarından, mənfəətlərindən və istəklərindən keçmək istəmir, bu da onun və bəlkə də, elinin fəlakətinə çəkib aparır. Yunan

---

¹⁸ Campbell, J. Hero with a Thousand Faces / J.Campbell. – New Jersey: Princeton University Press Distal Monticello, – 2004. – p. 16

mifində kral Minos tanrıların qurbanlıq üçün göndərdiyi inəyi qurban kəsmədiyinə görə xalqına fəlakət törədir. Nuh, Hud, Saleh, Musa da xalqına çağırış edir. Ancaq onlar bu çağırışı rədd edir və bu rədd edilmənin nəticələri o mifləri yaradır.

“Çağırışı qəbul edib böyük axtarış üçün yola düşmüş qəhrəmana gələn fəvqəltəbii yardım kodu” adlanan üçüncü yarımfəsildə çağırışı qəbul edən qəhrəmanlar üçün çox vaxt bir çirkin cadugər qarı, ya bir ağsaqqal kimi zahir olan fəvqəltəbii köməkdən bəhs edilir. Bu köməkçilər yolçuya yol üstündəki canavar heybətli güclərə qarşı onu qoruyan bir tilsim verirlər. Afrika mifindəki Kiazimbaya qarı nənə böyük Rəisdən qəhrəmana kömək istəyir və müsbət cavab alır. Amerika hindularının Navaho qəbiləsinin ikiz Savaş Tanrılarına ataları Günəşə çatmaq üçün yol göstərib kömək edən qarı nənə Hörümçək Qadın adlanır. Musa peyğəmbərə Fironun həyat yoldaşı kömək edir. Təpəgözə qarşı savaşıyan Basata Dədə Qorqudun öngörənlik edib Salaxana mağarasına yolladığı iki müdrik qoca kömək edib yol göstərir. Qazan xana onun yeraltı dünyasında gələn yardım daha maraqlıdır. Ölümə təslim olduqdan sonra kafirlər onun əl-ayağını bağlayıb araba ilə xaosa aparırlar. Amma o, ipləri qırıb əllərini bir-birinə vurub gülür, daşındığı arabani beşiyi, dəmir donlu kafirləri isə dayəsi sanır. Bu macərə dünya mifində qəhrəmanın ölüb yenidən dirilməsinin ən gözəl örnəklərindən biridir. Qazan xanı orada quyuya salırlar. Quyu isə yeraltı dünyasını təmsil edir. Təkürün qadını (ilahə) Qazan xandan ölümləri haqqında soruşur və Qazan xanın verdiyi cavablar xaosdakı ilahənin rəyini onun xeyrinə çevirir. Bu isə Qazan xan üçün fəvqəltəbii yardım deməkdir.

Beovulfa gəldikdə, biz bütün döyüş səhnələrində onu köməksiz görürük. Eposun mətnində dəfələrlə Beovulfun döyüşçü dəstəsinin təmtəraqlı və heybətli görkəminə görə təriflərin şahidi oluruq. Lakin zahirən belə heybətli görünən döyüşçü dəstəsi yeri gəldikdə qaçıb divar dalında gizlənir. Hətta Unfertin hədiyyə etdiyi qılnc ona heç bir kömək etmir. Qəhrəman yalnız Qrendelin anasını öldürmək səhnəsində dəniz altı mağarada bir qılnc görür və bu qılnc Qrendelin və anasının kəllələrini kəsir. Demək Beovulfa bir qəhrəman olmaq üçün ikinci koddan da əsər-əlamət yoxdur.

“Qəhrəmanın kosmosdan xaosa “ilk astana” adlanan qapıdan

keçməsi” adlanan dördüncü yarımfəsil kosmos sərhədlərinin içindəki mərifət silahına güvənərək keçməyə çalışan qəhrəmanın qarşısına çıxan divlər, canavarlar və qorxulu varlıqları diyarında olan dəhşətli maneələrdən bəhs edir. Bu qorxunc əngəlləri aşma bilmək üçün seçilmiş qəhrəmanın içindəki inam və mərifət silahı ilə həyata keçirilir.

Misal olaraq, evlənmək üçün istədiyi qızı axtaran Qanturalıya atası uyğun qızı tapır. Amma Oğuzun xaosunda yaşayıb üç canavar qalnlığında qaftanlığı olan bu ilahənin vəslinə çatmaq üçün qəhrəman çox dəhşətli, ürküdücü yolları və bu yollarda olan qorxunc əngəlləri aşib keçməlidir. Və bu yolları ancaq ürəyində Buddistlərin “Vajra”, yəni “Şimşək” adlandırdığı silahı olan bir qəhrəman keçə bilər. Şimşək Buddist düşüncəsində qəhrəmanın içində olan mərifət silahıdır. Tibet imğələrində *Adi Budda* (kainatın ruhu) *Vajra-Dhara* (Almas qədər sərt şimşəyin sahibi) kimi təmsil edilir. Ürəyində bu silahı olan qəhrəmanın fiziki silaha ehtiyacı yoxdur, ona görə ki, kəlamının sehrinin gücü yetərlidir.¹⁹ Qanturalı da ürəyində eyni silahı daşıyır və gördüyü kimi xaosa varanacan heç bir silahdan istifadə etmir.

Beovulf isə Heorota gəldikdən sonra ilk çətin məqamı Unfertlə görüşüdür. Burada Unfert Beovulfun keçmişdəki dəniz yarışına işarə edərək onun məğlub olmasını açıqlayır. Beovulf isə gənc olduğuna baxmayaraq, təcrübəli diplomat kimi bu durumu Unfertin bir yalançı olduğunu göstərərək onu öz xeyrinə dəyişir. Beovulf üçün çağırışın olmadığı kimi ilk astananı keçmək kodu da yoxdur.

“Qəhrəmanın xaosda yolunun “balinanın qarnı” mərhələsi” adlanan beşinci yarımfəsildə qəhrəmanın kosmosda ölüb xaosda yenidən doğulmasından bəhs edilir. Sehrli astanadan keçişin yenidən doğulma sahəsinə keçid olduğu fikri dünyanın hər yerində ana bətninin obrazı olan balinanın qarnı ilə simvollaşmışdır. Qəhrəman astananın gücünü ələ keçirtmək, ya da onunla sənə gərmək yerinə bilinməyəninin içində qeybə çıxır və ölmüş kimi görünür. Mirçə Eliade də bu arxetipin çox yaygın olduğunu vurğulayaraq, bu sirri simvolik ölüm və yenidən doğuş kimi izah edir²⁰. Yunus peyğəmbərin

---

¹⁹ Campbell, J. *Hero with a Thousand Faces*. / J.Campbell. – New Jersey: Princeton University Press Distal Monticello, – 2004. – p. 81

²⁰ Eliade, M. *Mitler, Rüyalar ve Gizemler*. / M.Eliade. Çeviren: Cem Soydemir, – Ankara: Doğubatı, – 2017. – s. 249

macerasından tutmuş Azərbaycan nağıllarındakı Şəngül, Məngül, Şüngülün və Səməd Behrənginin “Balaca qara balıq” nağılına gəlir çatmış balına qarnı simvolu dünyanın bətninə girib ölməyi, yaxud yox olması və yenidən doğulması simvolik şəkildə açıqlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu kod Salur Qazanın dustaq olduğu boyda onun quyuya salınması və orada ölümlə necə davranışında ən gözəl şəkildə açıqlanır.

Dissertasiyanın **“Qəhrəmanın xaosda kamilləşmə mərhələsinin ritual-mifoloji davranış kodları”** adlanan III fəslində beş yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə qəhrəmanlığın kamilləşmə kodlarından bəhs edilir. Kamilləşmə ən ümumi anlamda məqsədi kamilləşəcək şəxsin sosial və dini statusunda kəskin bir dəyişməyə meydan açan rituallar və təlimatın bütövlüyünə işarə edir²¹. Bu fəslin **“Qəhrəmanın kamilləşmə yolunun sınaq mərhələlərinin kodları”** adlanan birinci yarımfəsildə dünya ədəbiyyatında mif-macəranın çox bəyənilmiş, möcüzəvi və ağır sınaqlarla dolu olan mərhələsindən bəhs edilir. Bu estetik, epoxal və həyəcanlı macərələrin ən parlaq örnəklərindən biri “Kitabi-Dədə Qorqud”un Basat macərəsində baş verir. Basat eqosuna qalib gəlir ölümə təslim olduqdan sonra balının qarnı kodunu simvollaşdıran mağaraya daxil olur və yenidən doğulmaq üçün qoyun vücudunu təmsil edən dərinin içinə girir Təpəgözün mağarasından qurtulur. Sonra Təpəgöz onu üzük hiyləsi, mağarasındakı sərvət və gücün emblemi olan qılınca sınağa çəkir. Amma hər dəfə qəhrəman Təpəgözün ölüm pəncəsindən qurtulmasını belə açıqlayır: “Tanrım qurtardı!” Bu sınaqlar yolunun ən qədim variantı isə İnanna və bacısı Ereşkiqalın yeraltı dünyasında görüşüdür. Bu görüşdə İnanna bütün dəyərli nəsnelərindən vaz keçmək sınağını qəbul etməklə qüruru, hövsələsi, gözəlliyi və həyatını bir kənara buraxıb bacısı ilə özünün bir tanrının iki zidd üzü və əslində, ayrı yox, bir olduğunu kəşf edir.

Beovulf da yeraltı dünyası olan Qrendel ilə anasının bataqlığına yollanır. Ölümə təslim olmaq şərti burada var, ancaq hansı hədəflə? Beovulf bu işi bacardığı təqdirdə kral Hrotqar ona bu dəfə iki qat qızıl, özü də qədimi dəfinə verməyi söyləyir. Sınaqlardan

---

²¹ Eliade, M. Doğuş ve Yeniden Doğuş, İnsan Kültüründə Erginlemenin Dini Anlamları. / M.Eliade. Çevirmen: Fuat Aydın. – İstanbul: Kabcacı, – 2015. – s. 12

keçmək üçün neçə başlı əjdaha olan eqonun birdəfəlik başını boynundan vurmaq lazımdır. Beovulfda isə belə bir kod yoxdur.

Dissertasiyanın III fəslinin **“Qəhrəmanın xaosda qadınla sınağa çəkilməsi, yaxud ilahə ilə davranışın kodları”** adlanan ikinci yarımfəslində qəhrəman ilk astananı keçib bütün əngəlləri və sınaqları arxada qoyduqdan sonra ona Dünyanın Kraliça Tanrısı ilə mistik evlənmək təklif olunur. Kosmosun zamansız və orta nöqtəsində öz gözəlliyi ilə mükəmməlliyi təmsil edən ilahə ilə görüş hər bir qəhrəmanın macərəsinin zirvəsində dayanır. Bu bölümü izah etmək üçün İrlandiya mifində Yalnızlıq Adasının Şahzadəsi ilə Tubber Tintye xanımının əfsanəsi örnək verilir. Oğuz mifində Bamsı Beyrək ilə Banuçiçək və Qanturalı ilə Selcan xatunun evlənməsi bu mistik nikahın ən parlaq örnəklərindəndir.

“Macərəyə hazır olmayan qəhrəmanın başdan çıxaran qadın obrazına çevrilmiş ilahə ilə sınağa çəkilməsi” adlanan üçüncü yarımfəsilə qadın obrazının başdan çıxardıcı xasiyyəti qəhrəman üçün çox böyük bir imtahan olaraq izah edilir. Mifin ən mükəmməl örnəklərindən biri olan bu macərənin ən uğurlu obrazlarından biri Uşun qoca oğlu Səgrəyin macərəsində özünü bürüzə verir. Xaosda əsir düşmüş qardaşını qaytarmaq onun macərəsi olur. Ancaq həm anası, həm də atası onun bu macərəyə getməsinə qarşı çıxır. Onlar qəhrəmanı bu yola düşməsindən dayandırmaq üçün Qazan xana üz tuturlar. Qazan xan isə *“Ayağına ət tuşağın vurun”*²² deyib məsləhət verir. Bu fikir, əslində, qadın obrazının aldadıcı xüsusiyətini “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu boyunda mükəmməl şəkildə təsvir olunur. Səgrək bu imtahandan üzüağ çıxmaqla mükəmməl bir oğuz qəhrəmanı olduğunu sübut edir.

Beovulf da Qrendelin anası ilə görüşür. Lakin dünya sərvəti üçün bataqlığa gələn Beovulf ilahənin varlığını kəşf edə bilmir və eqosundan yaranan qolunun gücü ilə tonu öldürür. İlahənin mağarasındakı dəfinə onun gözündən qaçmır, ancaq yükü ağır olduğu üçün o, həmin sərvəti Qrendelin kəlləsi ilə birlikdə suyun üzünə gətirə bilmir. Beovulf üzde böyük və həyəcanlı görünən bu macərəsində eqosunu öldürə bilmədiyinə görə onun obrazında bu

---

²² Kitabi-Dədə Qorqud / Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s. 148

kod da yoxdur. Yalnız çox yüksək dərk qabiliyyəti olan dahilər ilahənin mövcud olduğunu dərk edə bilər.

Dissertasiyanın III fəslinin “*Ağır sınaqdan keçdikdən sonra tanrının rəğbətini əldə edilməsi və yaxud ataya kəffarə (qurban) verilməsi kodu*” adlanan dördüncü yarımfəslində mərhəmətli Tanrının eyni halda qəzəb və ədalətindən bəhs edilir. Mifologiyaların çoxunda rəhm və bağışlayıcılığı özündə ehtiva edən obrazlar canlı boyalarla vəsf olunaraq bir balansa yetişmiş, qəlbin öz yolunda sürüklənməkdənsə onların yüksəldilməsi təmin edilmişdir. “Quran”da hər yerdə cəhənnəmdən bəhs edilərək, öncə, ya sonra cənnətdən də mütləq söz açılır və Allahın həm mərhəməti, ədaləti icra edərkən onun nə qədər qətiyyətli olduğu göstərilir.

Bu durumu açıqlamaq üçün Hindu tanrısı Lord Şivanın kosmik rəqsini izah etməklə dünya mifologiyasında Tanrının bir-birinə zidd olan sifətlərinin bir araya necə sığışmasının aydınlığının yaradılmasında çox faydalı hesab edilir. A.Kumarasuami yazır: “*Tanrının başı, sovrulan qollar və yavaşca yerə basan sağ topuğun ritmi ilə simgələnən yaradılış və dağıdılma dinamizminin ortasında balans olunmuş, sakit və hərəkətsizdir. Bu mərkəzdə hər şey hərəkətsiz deməkdir. Şivanın sağ sırğası bir erkəyinki, solu bir qadıındır; çünki Tanrı zidd cütlərə aiddir və onların fəvqündədir. Şivanın üzünün ifadəsi nə kədərli nə də nəşəlidir; yalnız dünyanın səadət və kədərindən kənarında, amma yenə də içində olan Duyğusuz Zarafatın çöhrəsidir. Coşqunluqla tökülən saçları artıq yaşayış rəqsi ilə uçan Hindli Yoginin uzun daranmamış saçlarını təmsil edir; çünki yaşayışın nəşə və kədərlərində tanınan və içə çəkilmə təkənalıyi ilə əldə edilmiş varlıq eyni universal, ikili olmayan, Varlıq-Şüur-Səadətin ikili cəhətidir.*”²³

Tanrının varlığında yaradıcılıq ilə dağıdıcılıq, mərhəmət ilə cəzalandırmaq, erkəklik ilə dişilik və s. kimi qarşı güclərin birləşdiyi düşüncəyə əsaslanan C.Kəmpbell də qəhrəmanın xaosda qarşılaşdığı ana tanrı fiquru ilə qəzəbli ata tanrı fiquru bir olan Tanrının qəhrəmana ayrı görünən iki qarşı üzləri olduğunu bilib, o ikiliyi birləşdirmək gücünə çatmağı qəhrəmanın son hədəfi hesab edir. O

---

²³ Coomaraswamy, A.K. The Dance of Shiva. Essay on Indian Art & Culture / A.K.Coomaraswamy. – New York: Dover Publications INC., – 2003. – p. 56-66.

Navaho mifologiyasında əkiz savaşıclar mifini örnək gətirib bu durumu açıqlayır. Əkiz savaşı qardaşlar analarının tapşırığı ilə ataları Günəş tanrının evini axtarmağa çıxırlar. Lakin bu çətin yolda onları Günəş tanrı olan atalarının dəhşətli sınaqlarından qurtaran, onlara yol göstərib kömək edən hörümçək ananın tilsimləri və göstərişləri olur. Sonda onlar atalarının ürəyini əldə etmək üçün atalarının qurduğu hiylələrdən, çətin sınaqlardan, başı uca çıxıb ödədikləri kəffarə ilə atanın könlünü əldə edirlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da neçə yerdə bu kodu görə bilərik. Bunlardan biri Bamsı Beyrəyin barmağını kəsib qanını atasının kor olmuş gözlərinə sürtdüyü səhnəsində görünür. İkinci isə Dirsə xan oğlu Buğac boyunda ən estetik biçimdə dünya mifologiyasına təqdim olunur.

Dirsə xanın oğlu olmadığına görə onu qara çadıra aparıb altına qara keçə salıb önünə qara pörtləmə qoyurlar. Bu davranış onu düşündürməyə sövq edir. Özü özünü tənqid edir. Özündə bir günah görə bilmədiyi üçün bu fəlsəfi sorğunu soruşur: “*Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?*”²⁴ Onun günahını xanımı izah edir. Oğul istəyirsə, Oğuz bəylərini yığib atdan, dəvədən, qoyundan kəsməli, acı doyurmalı, yalınqacı donatmalı, borclunu borcundan qurtarmalı, təpə kimi ət yığıb qıvız sağdırmalı, ulu toy edib hacət diləməlidir! Dirsə xan Tanrının yanında qəbul olmaq istəyirsə, bu ritualı yerinə yetirməlidir. Monomifin hərəkət sxemində bu qəhrəmanlıq kodu kəffarə verib atanın ürəyini əldə etmək hesab edilir.

Eyni dastanda Dirsə xanın oğlu Buğac xana qısqanan igidlər ata ilə oğulun arasına girib Edib kompleksini işə salaraq ata ilə oğul arasında konflikt yaradırlar. Bu da oğulun ölümünə səbəb olur. Amma xaosda qəhrəmana Xıdır və onun anası (ilahə) yardım edərək, onu ölüm dünyasından geri qaytarır. Buğac xan hərəkət sxemini təkmilləşdirmək üçün atası ilə barışıb ürəyini ələ almalıdır. Başqa sözlə, onun mərhəmətini qazanmalıdır. Yəni burada baş ilahə araçılıq edib ata ilə oğulu barışdırır. Bu mifik aktda qəhrəman Tanrının şiddətli və mərhəmətsiz üzü olan ata ilə mərhəmətli üzü olan baş ilahənin bir olduğunu kəşf edib anlamalıdır. Buğac xan bu

---

²⁴ Kitabi-Dədə Qorqud / Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s. 25.

çətin sınaqlardan üzüağ çıxır.

Bu kod “Beovulf” eposunda yoxdur. Onun son məqsədi daha çox qır-qızıl yığıb krallığa sahib olmaqdır. O, bir kral olur, amma bir qəhrəman ola bilmir.

Dissertasiyanın III fəslinin “*Son bərəkət/rəhmət və yaxud xaosda sınaqlardan keçib kamilləşməyə yetişmiş qəhrəmanın zəfər əldə etməsi kodu*” adlı beşinci yarımfəslində göstərilir ki, çağırışı qəbul edib xaosa varan, xaosda çətin sınaqlardan keçib kamilləşmiş bir qəhrəmana Tanrı tərəfindən çox dəyərli və önəmli bir nemət, yaxud rəhmət mükafat verilir. Bu mükafata son bərəkət, yaxud rəhmət deyilir.

Basat Təpəgözün kəlləsini alıb Oğuz elinə, kosmosa qaytarır. Oğuz ondan öncə Təpəgözə gündə beş yüz qoyun, iki igid verməli idi. Basat bu neməti öz kosmosuna qaytarmaqla Təpəgözün anasının Oğuzla etdiyi tilsim, ya qarğıışı qaldırıb Tanrının mərhəmətini Oğuzla qaytarır.

Qanturalı Oğuz kosmosundan ayrılıb xaosda çox çətin yollarla sınaqlardan keçir. Xaosda əldə etdiyi qəhrəmanlıq və kamilləşmənin nəticəsi olaraq Sarı donlu Selcan xatunu alıb Oğuzla qayıdır. Dədə Qorqud monomifin üç təməl kodunu Qanturalının dili ilə üç misra şəirdə söyləyir. Semantik və estetik baxımından bu üç misra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dərin anlamlarını tam ustalıqla sərgiləyir:

“Hey qırq eşim, qırq yoldaşım!

Qurban olsun sizə mənim başım!

Haq Taala yol verdi, vardım.

Ol üç canvəri öldürdüm.

Sarı donlu Selcan xatunu aldım-gəldim.

Xəbər eylən, babam mana qarşı gəlsün! – dedi.”²⁵

Sarı donlu Selcan xatunun özəllikləri onun “Günəş tanrısı” olduğunu göstərir. Qanturalı ilə Selcan xatunun evlənməsi qəhrəmanla tanrının birləşməsi deməkdir. Bu birlik isə eqosundan, kosmosundan, var-yoxundan keçərək çətin sınaqlardan alınacaq çıxan qəhrəmanın istəyib əldə etdiyi o sonsuz rəhmət və bərəkətdir. Beovulfun xaosdan əldə etdiyi yalnız Qrendelin kəlləsi olur. O,

---

²⁵ Kitabi- Dədə Qorqud / Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s. 112.

xaosda ikən Qrendel ilə anasının mağarasındakı dəfinədən vaz keçə bilmir. Xaosdan qayıtdıqdan sonra əldə etdiyi zəfərə görə kral Hrotqardan aldığı sərvət olur. Beovulfun missiyasının ancaq diplomatik və iqtisadi məqsəd daşdığı aydındır və bu qəhrəmanlıq kodları onun kodeksində olmadığına görə o, bir qəhrəman hesab edilə bilməz.

Dissertasiyanın **“Xaosda kamilləşmiş qəhrəmanın kosmosa dönüşünün ritual-mifoloji kodları”** adlanan IV fəslinin **“Qəhrəmanın xaosdan kosmosa qayıtmaqdan çəkinməsi və yaxud dönüşün rədd edilməsi kodu”** adlı birinci yarımfəslində qəhrəmanın macərasının qaynağına nüfuz edib, kamilləşmə mərhələlərini bir-bir keçərək həyat bağışlayan qənimətlə qayıtmasından hərdən yan keçməsi dönəmi izah edilir. Örnək üçün, Basat dəfələrlə meşədən elinə qaytarılır, ancaq yenə xaosa qayıdır. Qazan xan dustaq olduğu boyda bütün çətin sınaqlardan keçir. Ancaq dönüş vaxtı öz igidləri, hətta öz oğlu ilə belə döyüşməli olur. Qəhrəmanın istəyi ilə xaosda qalması dönüşdən sonrakı mərhələnin daha çətin olduğunu izah edir. Bu baxımdan qəhrəman xaosda əldə etdiyi sonsuz rəhmət ilə yaşamağı daha üstün bilərək geri dönməkdən çəkinir.

“Qəhrəmanın xaosdan və bəzən tanrıdan qurtulması üçün işlətdiyi tədbirlər və hiylələr sehrli qaçış kodu kimi” adlı ikinci yarımfəsilə sehrli qaçış kodunun bəzən dünya miflərində sehrli əngəlləmə və qurtulma möcüzələri kimi komik miflərin yaygın olduğu bir mövzunu açıqlayır. Qəhrəman öz macərə kodlarını təkmilləşdirdiyi müddətdə Tanrının xeyir-duasını əldə edibsə, yenidən kosmosuna qayıdıb macərasının son mərhələsini Tanrının fəvqəltəbii köməkliliyi ilə sona çatdıracaqdır. Ancaq hərdən qəhrəman xaosdan qaçmaq üçün tanrılara kələk gəlir, yaxud sehr işlədərək istədiyinə nail olur. Bu durumda tanrının qəzəbindən qaçmaq üçün arxasında çeşidli əngəl yaradaraq Tanrıdan, eləcə də xaosdan qaçmağı bacarır. Bu durumun sonu qəhrəmanı cəzalandırmaq nəticəsinə gətirib çıxarır.

Örnək üçün, “Beovulf” eposunda Qrendel və anasının bataqlıq altındakı mağarasında, xaosda, əlindəki qılıncı və öz bilək gücünə inanmış Beovulf Qrendelin anası qarşısında döyüşdə aciz qalır. Onu bu xaosdan qurtaran mağarada tapdığı sehrli qılıncı olur.

Bamsı Beyrək isə Parasar hasarında olarkən kafir bəyinin

qızına evlənmək vədini verib onun köməyi ilə hasardan, yaxud xaosdan qaçır. Qəhrəman xaosdan ilahəni aldatmaqla qurtulur. Ancaq qəhrəmanın sonu İç Oğuzla Dış Oğuz arasında baş vermiş kaos səbəbilə yaranan faciə ilə qurtarır. Basat Təpəgözün mağarasından qurtulmaq üçün qoyun dərisinə girib Təpəgözü aldadır. Lakin özü Təpəgözün dörd ardıcıl hiyləsindən Tanrıya olan iman gücü ilə xilas olur. O, bu sözü hər dəfə qurtulduqdan sonra Təpəgözün “Ölümdən necə qurtuldun” sualına cavab olaraq etiraf edir. Qanturalı da çətin sınaqlardan keçdikdən sonra Təkürün razılığını əldə edib Selcan xatunla evlənmək icazəsini alır. Ancaq Qanturalı ilə Selcan xatun xaosdan kosmosa sarı çıxdıqları yolda qızın başqa yaxınları razı olmayıb, Təkürü yenidən qəhrəmana qarşı qəzəbləndirirlər. Təkürün pəşmanlığı və qəhrəmana qarşı yenidən savaşa elan etməsini sehrlə qaçış kodu kimi dəyərləndirilə bilər.

“Qəhrəmanın xaosdan kosmosa dönə bilməsi üçün kosmosdan gələn kömək, yaxud kənardan gələn qurtuluş kodu” adlanan üçüncü yarımfəsildə qəhrəman xaosda əldə etdiyi sonsuz rəhmətdən uzaqlaşmamaq üçün kosmosa qayıtmaqdan çəkinmə kodu açıqlanır. Belə hallarda kosmosdakılar qəhrəmanın əldə etdiyi rəhmət və bərəkətdən nəsiblərini alsın deyər, özləri qəhrəmanı xaosdan qaytarmaq üçün xaosa yollarlar.²⁶

Bu kod üçün ən gözəl örnəklərdən birini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qazan xanın dustaq olduğu boyda görə bilərik. Yeraltı dünyada kafirlərin ölümləri ilə birlikdə yaşayan Qazan xan oradakı sınaqları keçdikdən sonra qəhrəmanı donuz damına salırlar. Buna baxmayaraq, Qazan xan orada öz evində imiş kimi yeyib-içib yatar kimi davranır. Xaosda Qazan xana tay-bərabər ola bilən qəhrəmanın olmadığını Qazan xan özü bilir. Amma niyə kosmosa qayıtmaq istəmir? Bu sualın cavabı ancaq qəhrəmanın xaosda olduğu durumdan razı olduğu və yaxud kosmosa qayıtmaq istəmədiyi ilə izah edilə bilər. Qəhrəman öz elindən gəlmiş igidlərlə bir-bir qarşılaşır.

Eyni durumu Uşun Qoca oğlu Əgrək macərəsində, Basat boyunda, Qazan xanın evinin yağmalandığı boyda da görə bilərik. Monomif qəhrəmanlarına aid olan bu kod “Beovulf” eposunda

---

²⁶ Campbell, J. Hero with a Thousand Faces. / J.Campbell. – New Jersey: Princeton University Press Distal Monticello, – 2004. – p. 192

mövcud deyildir.

“Xaosdan dönüşün son mərhələsi olan astananın keçilməsi kodu” adlanan dördüncü yarımfəsildə bir-birindən ayrı görünsə də, xaosla kosmosun, əslində, bir olduğunu dərk edib, xaosdan kosmosa keçə bilən qəhrəmanın son keçid astanası kodunu açıqlanır.

İlahi və bəşəri kosmosu yalnız bu şəkildə bir-birindən ayırmaq olar: ölüm və yaşam, gecə və gündüz şəklində. Qəhrəman tanıdığımız diyardan qaranlıqlara doğru yola çıxıb Oğuz Kağan, ya Bilgəmiş kimi orada sınaqlardan keçər və yaxud təhlükədə olan bir əsir kimi bizim nəzərimizdən itər. Onun qayıtmasını bir başqa dünyadan qayıtmaq kimi izah ediblər. Bununla belə, bu diyarların hər ikisi, əslində birdir və elə bu mövzu mif ilə simvolun dərk olunmasının əsl açarıdır. Tanrıların diyarı, tanıdığımız kosmosun unudulmuş bir ölçüsüdür və bu ölçünü kəşf etmək, istər iradə ilə olsun, istər iradəsiz, qəhrəmanın aktının bütöv anlamıdır. Ağır sınaqlardan sonra bu kəşfin gətirdiyi uğuru dərk edən qəhrəmanın kosmosa qayıtması dünya mifologiyasında bəzi vaxtlar alınmır, başqa sözlə, qəhrəmanın arxada buraxdığı kosmosa qayıtması çətinləşir. Hətta bu yolda zərbə alanlar da olub. Bu astananı keçə bilmək qəhrəmanın macərasının, bəlkə də ən çətin dönəmi sayılır.

Bu mərhələni mifik təsvirlərlə izah edən ən diqqətə layiq miflərdən biri də Dəli Domrul dastanıdır. Müəlliflər kollektivi körpünü keçid simvolu olaraq iki ayrı diyarı (göyü və yeri, maddəni və ruhu, görünən və görünməyənləri) bir-birinə bağlayan rəmz hesab edirlər²⁷. Dəli Domrul bu körpünü quru çayın üzərində tikib özündən daha güclü bir qəhrəman axtardığı üçün dəli, yaxud qəhrəman ləqəbi alan bir igiddir. Domrul Tanrının ölüm üzü olan Əzrailə qarşı-qarşıya durur. Ölümünü yalnız Allahın öz əli ilə olmasını istəyir. Bu macərada qəhrəmanın xaosdan dönüş astanasını keçə bilmək şərti ölümə təslim olmayan qoca ata-anasının ölümü və Domrulun yüz qırx il yaşaması ilə nəticələnir. Bu macərada o, iki qocanın ölümə qarşı dirəndikləri bölüm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ən təbii insan psixologiyası, eləcə də qəhrəmanın necə qəhrəman ola bilməsi

---

²⁷ O’connel, M. The Complete Illustrated encyclopedia of Symbols, Signs & Dream Interpretation / M.O’connel, R.Airey, R.Craze. – London: Lorenz Books, – 2007. – p. 164

şərtlərini ən uyğun şəkildə simvollaşdırır.

Beovulf da əjdaha ilə olan son savaşında canını qoyur. Ancaq onun məqsədi əjdahadan intiqam almaq və bütün dəfinəni, eləcə də xalqını əjdahanın əlindən xilas etməkdir. Beovulfun bu son macərəsini ingilis dilli mütəfəkkirlərin bəzisi kafir düşüncəsində ad-san üçün candan keçmək kimi, bəziləri də böyük yanlışlıq kimi dəyərləndirib.

“İki dünyanın – xaos ilə kosmosun piri olan qəhrəman” sərlövhəli beşinci yarımfəsildə iki dünya arasında sərbəstliklə gedib qayıdan qəhrəman simvolunun əsil bir pir olduğunun elmi şərhini və sübutu təqdim edilir. Hər iki dünyanın piri olan qəhrəman xaos ilə kosmosun fəzilətlərini bir-birinə qarışdırmır. Eyni halda bu yolda necə gedib qayıtmağın açarlarını mifik simvollarla öyrətməyə çalışır.

Bu pirlərdən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qazan xandır. Dustaq olduğu boyda o, bir şaman kimi şahinin çağırışı ilə xaosa daxil olub orada ozan olur. Yeraltı dünyada, eləcə də xaosdakı macərələrin sonunda dəmir donlu kafir cildinə girib, Oğuz qəhrəmanlarına xaosa varmağın yollarını öyrədən bir pir olduğunu göstərir. “Beovulf” dastanında bu kodların heç biri görünür.

“Yaşama sərbəstliyi kodu” adlanan altıncı yarımfəsildə qəhrəmanın kosmosdan ayrılıb xaosa getməsi, xaosda çətin sınaqlardan keçərək bilib əldə etdiyi sonsuz bərəkət və rəhmət ilə birlikdə möcüzəvi şəkildə qayıtmasının nəticəsinin nə olduğu şərh edilir. Həyat savaş meydanı kimi adi olaraq birinin ölməsi ilə başqa birisinin diri qalması ilə davam edir. Mifin hədəfi bu anlamı daha anlaşılıqlı şəkildə izah etməkdir. Bu düşüncə trayektoriyasında insan şüuru kosmik iradə ilə birləşir. Beləcə, həyatı danmağa ehtiyac qalmır. Zamanın keçici fenomeni ilə içimizdəki ölümsüz yaşam arasındakı əlaqəni anlama bədii təzahürü yaşama sərbəstliyinə çata bilir.

C.Kəmpbell bu anlamı belə açıqlayır: *“Əgər əməl dünyasında, insan etdiklərinin nəticəsinə nigarən olsa, əbədilik prinsipindəki mərkəziyyətini əldən verər, əgər əməllərinin nəticəsinə Ölümsüz Tanrının ətəyinə buraxsa, bununla da ölüm dənizinin əsarətindən qurtulmuş bir qurbanlıq kimi xilas olar. Bu avazı dinləyənlər özlərində olan əbədilikdə cəmləşərlər.”*²⁸ Bu, ölümsüz kosmik iradə

---

²⁸ Campbell, J. Hero with a Thousand Faces. New Jersey: Princeton University Press Distal Monticello, – 2004. – p. 221-225

ilə birləşə bilmək qəhrəmanın əldə etdiyi yaşam sərbəstliyi, onun aktları və macərəsinin nəticəsi, rəmzidir. Biz bu kodu dəqiq şəkildə Qazan xan, Basat, Qanturalı və başqa Oğuz qəhrəmanlarının aktları və inancları şəkildə gördük. Onlar həmişə işin nəticəsini Tanrıya buraxır. O üzdən özləri də əbədilik prinsipinin mərkəzi ilə birləşə bilirlər. Lakin Beovulf aktlarının nəticəsini yalnız özündən, qol gücündən bildiyinə görə bu birləşməyə çata bilmir. Beovulfun son döyüşündə biz onun etdiyi əməlin nəticəsindən nə qədər qorxduğunu dəqiq görə bilirik. Halbuki bir qəhrəman öz nəfsindən keçdiyinə görə aktlarının nəticəsindən qorxmıdığı durumda əbədi güclə birləşə bilir.

Dissertasiya işinin *Natica* hissəsində aparılan araşdırmanın əsas elmi müddəə və qənaətlərini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

– Hər ədəbi-bədii əsərin baş obrazı epik ədəbiyyatda və mifologiyada qəhrəman adlanır. Bu baxımdan qəhrəman semanteminin dəqiq izahı və anlamını müəyyənləşdirmək ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından ədəbiyyatın nə olduğu anlamına daha aydınlatmaqda çox faydalı ola bilər.

– Dünya ədəbiyyatında qəhrəmanlıq semanteminin fərqli poetik təhlilləri vardır, lakin K.Q.Yunq, C.Kəmpbell, M.Eliade kimi alimlərin analitik-psixoloji və psixanaliz metodları buna daha uyğun gəlir. Qeyd etdiyimiz alimlərin təfəkkürü və metodologiyasına əsasən monomifin qəhrəmanlıq kodlarını araşdırmaq üçün dünya mifologiyasında paralel mifləri bir araya gətirməklə onlardakı arxetiplər, imgələr və simvolların ortaq anlamını tapıb bütün bəşəriyyətin mədəniyyətində dəyərlər sistemi kimi qəbul olunan qavrayışları və mesajları üzə çıxarda bilmək ədəbiyyatşünasların araşdırmalarının təməli olmalıdır. Belə tədqiqatlar immanent təhlil kimi özünü göstərən başqa humanitar elmlər sahəsindəki araşdırmalarda da daha yararlı nəzəriyyələrin yaranmasına meydan açar.

– Dədə Qorqudun dəfələrlə vurğuladığı kimi “hünər” və yaxud qəhrəmanlıq baş kəsim qan tökmək deyildir. Eləcə də başqalarından güclü və ağıllı olana da qəhrəman demək olmaz. Qəhrəman olmaq üçün xüsusi kodlar lazımdır. Bu kodlar dünya mifində görüntü baxımından fərqli olsa da, ümumi anlam baxımından eynidir və bu üzdən bu anlamları bir araya gətirə bilən *monomif* qəhrəmanlıq kodlarıdır. Bu kodlar bütövlükdə bir insanda birləşməyincə

qəhrəman sayıla bilməz.

– Psixoanalistlər və dünya ədəbiyyatının böyük nümayəndələrinin düşüncələrinə əsaslanaraq insanın yuxu aləmində gördüklərini mifik dünyanın arxetipləri ilə eyni olduğunu söyləmək mümkündür. Mifik vaxtın arxetipləri çağdaş mədəniyyətdə də yaşayırsa, onda bu ikisinin arasındakı əlaqələr çağdaş insana dəyərli olan həqiqət sistemindən ipucu verə bilər.

– Monomifin kamil qəhrəmanı mənlik adlandırdığımız “eqo”dan yan keçib ölümə təslim olmaqla və ölümdən yenidən doğulmaqla yaranar. Eqosunu öldürmüş qəhrəmana çağırışlar olur. Bu çağırışlar ardından o, macərəlarla dolu yola çıxır. Şüursuzluq aləminin dəhlizləri və yaxud xaosda qəhrəman divlər, canavarlar, cadugərlər, uçurumlar və dəhşətli tanrılarla üzləşir. Bunlardan qorxmayıb düz yolunu gedə bilən qəhrəman xaosda çətin sınaqlarla ruhunu yüksəklərə qaldırır Tanrı ilə üzləşir. Bu üzləşmədə yenə çətin sınaqlar var və bu sınaqları yalnız eqosunu enib ölümə təslim olan seçilmiş qəhrəmanlar keçə bilər. Bu sınaqları keçən kamilləşmiş monomif qəhrəmanı macərə dairəsinin son mərhələsində əldə etdiyi sonsuz rəhmət və bərəkətlərlə xaosuna qayıdıb, o rəhmət mesajını bütün bəşəriyyətə çatdırmaqla missiyasını uğurla sona çatdırır.

– “Beovulf” dastanı həm həcm, həm də qəhrəmanlarının sayı baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə azlıq təşkil edir. Bu epos, sadəcə, üç böyük döyüşdən ibarətdir: Qrendel ilə döyüş macərəsi, Qrendel və anasını öldürmək macərəsi, əjdaha ilə döyüş macərəsi. Bunlardan əlavə, eposda bir ozan Habil ilə Qabilin macərəsinə işarə edir, Beovulf ilə Unfertin görüşməsi və mübahisəsi canlanır, Skildlərin sülaləsindən söhbət açılır. Burada bəzi macərələr Beovulf haqqında deyildir. Eləcə də daha maraqlısı Beovulfun bir qəhrəman kimi uşaqlığından heç bir əsər-ələmətin olmamasıdır. O, ingilislərin özlərinin vurğuladığı kimi, birdən-birə qəhrəmanlıq səhnəsinə çıxdığı üçün **“qara at”** sayılır.

– Beovulfu fərqli araşdırıcılar qorxmazlığı, igidliyi, dahiliyinə görə qəhrəman hesab etsələr də, C.Kəmpbell kimi alimlər açıqladığımız qəhrəmanlıq kodlarını özündə əxz etmədiyi səbəbindən onu əsl qəhrəman hesab etmirlər. Ona görə ki, onun məqsədi ancaq intiqam almaq, qızıl – var-dövlət yığıb sərvətli olmaq, bu sərvəti

igidləri arasında paylamaqla şöhrət qazanıb vəfalı igidləri başına toplamaq və sonda krallığa sahib olmaq üçün güclənməkdir. O, uğurlu bir diplomat-döyüşçü kimi hədəflərinin çoxuna bir-bir çatır, lakin o, qərb fəlsəfəsində qəhrəmanlıq sayılsa da, əsl qəhrəmanlıq kodlarına malik olmadığı üçün bəşəri qəhrəman sayıla bilməz. Amma Beovulfun sonu öz əli ilə düşər olduğu fəlakətdir. Onun ölümü xalqını yaxşı bir kraldan məhrum etməklə xalqı üçün gələcək fəlakətlərə yol açır və bu da açıqladığımız qəhrəmanlıq kodları sırasında qəhrəmanlıq missiyası sayılır.

– “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı bütün kodlara özündə təcəssüm etdirir və yuxarıda açıqladığımız qəhrəmanlıq kodları aydın şəkildə göstərir ki, bu igidlərin qəhrəmanlıq kodlarında yalnız Qalın Oğuz elinə yox, bütün bəşəriyyətə töhfə etdiyi böyük açarlar və ip ucları vardır.

– Araşdırmada “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycanın klassik ədəbiyyatına da böyük açar olduğunu görürük. Dədə Qorqudsuz “Quran”ı, Nəsimini, Füzulini başa düşmək olmaz və əksinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”u dünya mifi, o cümlədən “Beovulf”la və klassik ədəbiyyatımızla müqayisə edib bu eposda bütün bəşəriyyətə dəyərli töhfə olan ip uclarını gördük. Hər insanda İlahi bir ruh olduğu üçün onun bu ip ucları ilə qəhrəmanların yolunu gedə bilmək imkanı var, ancaq bu yol çox çətinidir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur:

1. Dədə Qorqud dünyasında ölümsüzlük // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2007. № 6, – s.244-249;
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında mifik ölümsüzlük // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2007. № 7, – s. 203-207;
3. Beovulf dünyasında ölümsüzlük // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2008. № 1, – s. 240-244;
4. The Oghuz’s Democracy Literature // – Bakı: Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, 2015, – s. 79-81;
5. Oğuzlarda “Gün Orta” // – Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, Dədə Qorqud Jurnalı, – 2015. № 3, – s.3-7;

6. “Su” deyibdir mənə əvvəldə anam, “ab” ki yox // – Bakı: Dünya Ədəbiyyatı jurnalı, – 2015. № 2, – s. 300-302;
7. Koroğlu, İctimai Aydınliğin Başlanması // – Təbriz: Fərhəng Camiə, 1-ci il, – 2015. № 8, – s.111-117;
8. Oğuzlarda “Gün Orta” // – Təbriz: Fərhəng Camiə, – 2017. № 1, – s.91-96;
9. “Beovulf” eposunda qəhrəmanlıq kodları // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat, – 2019. №1, – s.231-237;
10. Kitabı-Dədə Qorqudun Drezden nüsxəsi əlyazmasının oxunuş məsələləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2019. №7, – s.246-250;
11. The Hidden Irony in Koroghlu’s Name // – Tabriz: Saljuq Quarterly Research & Social Journal of Language, History, & Culture, – 2021. № 4, – p. 284-294;
12. “Beovulf” eposunda qəhrəmanlıq kodları // – Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı, – 23 dekabr – 2021, – s. 111-112;
13. The Heroic Codes in the Book of Dada Qorqud // Видавничий дім: «Гельветика», Актуальні Питання Гуманітарних Наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, – 2021. Вип. 46. Том 1, – p. 96-102;
14. Beowulf, a Hero or a Warrior? // Сучасні аспекти модернізації науки: Стан, проблеми, тенденції розвитку у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи». Матеріали XXI-ої Міжнародної науково-практичної конференції. – 07 червня – 2022 року. – м.Дебрецен (Угорщина) дистанційно. – p.162-164;
15. Mistik ədəbiyyatımızın qaynağı Dədə Qorqud kitabı // Azərbaycan Universiteti, Gənc tədqiqatçıların V Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: – 15 aprel – 2022, №2, – s.69-71.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 Sentyabr 2022-ci il tarixində saat 12⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 6 Sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

A. Hüseynov

Çapa imzalanıb: 30.06.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 47024 işarə

Tiraj: 100 nüsxə